

Piotr Niczyporuk

Bankierzy publiczni w źródłach prawa rzymskiego

Zeszyty Prawnicze 14/1, 113-131

2014

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

PIOTR NICZYPORUK

Uniwersytet w Białymstoku

BANKIERRY PUBLICZNI W ŹRÓDŁACH PRAWA RZYMSKIEGO

W starożytnym Rzymie działalność bankierska odgrywała doniosłą rolę od III w. p.n.e. do III w. n.e., czyli w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych¹. Pośrednictwo bankierów było ko-

¹ J. MARQUARDT, *De l'organisation financière chez les Romains*, [w:] *Manuel des antiquités romaines*, X, Paris 1888, s. 78 i n.; A. DELOUME, *Les manieurs d'argent a Rome*, Paris 1892, s. 6 i n.; T. FRANK, *Storia economica di Roma* (trad. it.), Firenze 1924, s. 211 i n.; TENZE, *An Economic Survey of Ancient Rome*, Paterson, New Jersey 1959; M. ROSTOVZEFF, *Storia economica e sociale dell'impero romano* (trad. it.), Firenze 1946, s. 214 i n., 216 i n.; R.H. CHICO, *Función y origen de los 'Argentari'*, «Anuario de Estudios Sociales y Juridicos» 6/1977, s. 105 i n.; G. MASELLI, 'Argentaria'. *Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986, passim; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain. Les métiers des maniers d'argent (IV e siècle au J.C. -III e siècle ap. J.C.)*, Roma 1987, s. 5 i n.; TENZE, *Les comtes bancaires en nature*, «Index» 15/1987, s. 413 i n.; A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, «ZSS» 104/1987, s. 463 i n.; M.A. PEÑALVER Rodriguez, *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Iglesias*, III, ed. J. ROSET ESTEVE, Madrid 1988, s. 1531 i n.; A. PETRUCCI, 'Mensam exercere'. *Studi sull'impresa finanziaria romana (II sec. a. C.-metà del III sec. d.C.)*, Napoli 1991, s. 6 i n.; TENZE, *Qualche riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C.-età del III secolo d.C.)*, «Studi Senesi» 15/2005, s. 71-85; P. NICZYPORUK, A. TALECKA, *Банковская деятельность в древнем Риме и директивы Европейского Союза*, [w:] *Римское частное и публичное право: многовековой опыт развития европейского права. Материалы заседани IV международной конференции, Москва-Иваново-Суздаль 25-30 июня 2006 г.*, Иваново 2006, s. 189 i n.; TYCHZE, *Rzymska antyczna bankowość wspólnym dziedzictwem Europy*, [w:] *Pieniądz-symbol-*

nieczne przy załatwianiu większości spraw rzymskiego obywatela. Na określenie zawodu bankierskiego początkowo najczęściej w źródłach spotyka się dwojakiego rodzaju nazewnictwo: greckie *trapezitae*² oraz łacińskie *argentarii*. Występuje również i inna terminologia używana na oznaczenie podmiotów zajmujących się działalnością bankierską: *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii*³. Ponadto niektórzy badacze sugerują,

-władza-wojna-wspólne dziedzictwo Europy, Białoruś-Estonia-Litwa-Lotwa-Polska-Rosja-Rumunia-Słowacja-Ukraina, Studia i materiały, red. K. FILIPOW, Augustów-Warszawa 2010, s. 28 i n.

² Por. M. VOIGT, *Über die Bankiers die Buchführung und die Litteralobligation der Römer*, Leipzig 1887 [«Abhandlungen der philologisch-historischen Classe der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften» 1.7/1887], s. 3; R. BEIGEL, *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Wiesbaden 1904 (przedruk 1968), s. 207; R. BOGAERT, *Les origines antiques de la banque de dépôt. Une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie*, Leiden 1966, s. 142 i n.; TENZE, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden 1968, s. 40 i n. Por. także L. MITTEIS, *Trapezitika*, «ZSS» 19/1899, s. 198, a szczeg. s. 199 i n.; L. NADJO, *L'argent et les affaires à Rome des origines au IIe siècle avant J.-C. Étude d'un vocabulaire technique*, Paris 1989, s. 211; J. ANDREAU, *Banking and Business in the Roman World*, tł. J. LLOYD, Cambridge 2004, s. 30 i n.; В.М. КРАВЕЦ, О.О. КРАВЕЦ, *Західноєвропейський бізнес: Становлення і сучасність*, Київ 2003, s. 57 i n.; М. САЙКО, *Аргентарії, менсарії, нуммулярії... (банкіри античного Риму і їхні основні операції)*, «Питання стародавньоїта середньовічної історії (Збірник аукових праць)» 2 (26), Чернівці 2008, s. 47; M. MIELCZAREK, *O teorii pieniądza i praktyce instytucji banku w starożytnej Grecji doby klasycznej*, [w:] *Pieniądz i banki-wspólnota dziejów. Białoruś-Litwa-Lotwa-Polska-Słowacja-Ukraina. Materiały z V Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2002, s. 12.

³ Szerzej na temat terminologii używanej w źródłach na określenie podmiotów zajmujących się działalnością, bankierską por. G. MASELLI, 'Argentaria'. *Banche e banchieri nella Roma repubblicana. Organizzazione prosopografia terminologia*, Bari 1986, s. 138 i n.; M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ, *La banca en Roma*, [w:] *Estudios en Homenaje al Profesor Juan Igliesias*, III, ed. J. ROSET ESTEVE, Madrid 1988, s. 1534; S. BALBINI DE CARO, *La banca a Roma*, Roma 1989, s. 55 i n.; J. ANDREAU, *Commerce and Finance*, [w:] *The Cambridge Ancient History, XI: The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge 2000, s. 173 i n.; A. FÖLDI, *Dubbi e ipotesi in tema della terminologia relativa ai banchieri romani*, [w:] *Au-delà des frontières. Mélanges de droit romain offerts à Witold Wołodkiewicz*, I, Warszawa 2000, s. 207 i n.; A. PETRUCCI, *Profili giuridici delle attività e dell'organizzazione delle banche romane*, Torino 2002, s. 15 i n.; TENZE, *Qualche*

że do tego katalogu należy dodać także termin *fererator*⁴. Rzymianie mieli zatem rozbudowaną terminologię na określenie osób zajmujących się działalnością bankierską szczególnie w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych (III w. p.n.e. – III w. n.e.).

Respektując kryteria będące podstawą podziału prawa na sferę publiczną i prywatną, rozważaniom przyświecał pogląd, zgodnie z którym zasadniczą cechą odróżniającą bankierów publicznych od prywatnych jest przede wszystkim kryterium *utilitas*, czyli interesu prawnego. Opierając się zatem na tym kryterium, należy wskazać, że z rozbudowanej terminologii stosowanej na określenie bankierów jedynie niewielka jej część odnosi się do działalności bankierskiej w imieniu i na rzecz państwa. Nie wszystkie osoby zajmujące się działalnością bankową w interesie publicznym i prywatnym wykonywały tożsame operacje, a zatem istniały konkretne czynności charakterystyczne dla bankierów publicznych i prywatnych. W romanistyce można znaleźć różne poglądy w przedmiocie zaliczenia osób zajmujących się działalnością bankierską do poszczególnych kategorii bankierów. L. Schmitz uważał, że *mensarii*, *mensularii* i *nummularii* byli bankierami publicznymi⁵. M. A. Peñalver Rodriguez proponował rozszerzenie tej kategorii o *coactores argentarii*. Uznawał ich za ban-

riflessione sulla possibile configurazione di un 'diritto bancario' romano nell'età commerciale (età del III secolo a.C.-età del III secolo d.C.)..., s. 71-85; TENZE, *Per una storia della protezione dei contraenti con gli imprenditori*, I, Torino 2007, s. 155 i n.; TENZE, *L'impresa bancaria: attività, modelli organizzativi funzionamento e cessazione*, [w:] P. CERAMI, A. DI PORTO, A. PETRUCCI, *Diritto commerciale romano. Profilo storico*, Torino 2010, s. 100. Por. także L. SCHMITZ, '*Mensarii*', '*Mensularii*', or '*Nummularii*', [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, ed. J. MURRAY, London 1875, s. 750; TENZE, '*Argentarii*', [w:] *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities...*, s. 130; J. OEHLER, '*Argentarii*' (1), «RE» 2/1895, szp. 706-710; P. HABEL, '*Argentarii*' (2), «RE» 2/1895, szp. 710-711; M. TALAMANCA, '*Argentarii*', «NNDI» 1. 2/1957, s. 940 i n.

⁴ Szerzej por. A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit*, «ZSS» 97/1980, s. 114 i n.; TENZE, *Fiktion und Wirklichkeit: Soziale und rechtliche Strukturen des römischen Bankwesens*, «ZSS» 104/1987, s. 495 i n.; a z polskiej literatury A. PIKULSKA-ROBASZKIEWICZ, *Lichwa w państwie i prawie republikańskiego Rzymu*, Łódź 1999, s. 21 i n.

⁵ L. SCHMITZ, '*Mensarii*', '*Mensularii*', or '*Nummularii*'..., s. 750.

kierów publicznych⁶, opierając swoje wywody na fragmencie D. 40, 7, 40, 8. Operacje w imieniu i na rzecz państwa w oparciu o kryterium *utilitas publicum* wykonywali *mensarii* i *nummularii*⁷. Ewentualnie można tutaj zaliczać także *collectarii*⁸.

Źródła jednakże nie dają jednakowych możliwości rozważań nad osobami zajmującymi się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa oraz nad operacjami przez nich podejmowanymi w poszczególnych okresach rozwoju prawa rzymskiego. Tradycyjnie źródłami prawa w prawie rzymskim nazywa się źródła powstania lub pochodzenia prawa (*fontes iuris oriundi*) oraz źródła poznania prawa (*fontes iuris cognoscendi*). Źródłami poznania prawa będą wszelkie materiały, z których można dowiedzieć się o treści obowiązującego prawa, a zatem służące jego poznaniu oraz wszelkie formy przekazu o prawie. Są to zatem zachowane do naszych czasów świadectwa działalności prawotwórczej. Bazę źródłową dla przeprowadzonych

⁶ M.A. PEÑALVER RODRIGUEZ, *La banca en Roma...*, s. 1534.

⁷ Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie, [w:] *Psucie pieniądza europie środkowo wschodniej od antyku po czasy współczesne. Białoruś-Litwa-Lotwa-Polska-Słowacja-Ukraina. Materiały z VI Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej*, Warszawa 2006, s. 23 i n.; P. NICZYPORUK, *Mensarii, bankers acting for public and private benefit*, «Studies in Logic, Grammar and Rhetoric» 24[37]/2011, s. 105 i n.; TENZE, *Mensarii – как банкиры*, «Miscellanea Historico-Iuridica» 11/2012, s. 29 i n.

⁸ *Collectarii* pojawili się prawdopodobnie w czasach dominatu z inicjatywy cesarzy i funkcjonowali do końca IV wieku czy początku V wieku n.e. Prawdopodobnie mogli pojawić się na początku IV w. n.e. wraz z reformami cesarza Konstantyna Wielkiego. Por. A. V. PREMIERSTEIN, 'Collectarii', «RE» 7/1900, szp. 377; J. ANDREAU, 'La lettre 7*', *documents sur les métiers bancaires*, [w:] *Les Lettres de Saint-Augustin découvertes par Johannes Dwyjak: Communications présentées au colloque de 20-21 septembre 1982*, Paris 1983, spec. s. 172-175; F. CARLÀ, A. MARCONE, *Economia e finanza a Roma*, Bologna 2011, s. 107. Por. J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine*, Roma 1997, s. 149. Ich działalność wymaga omówienia w odrębnym artykule z uwagi na okoliczność, że ich działalność bankierska nie była prowadzona od III w. p.n.e. do III w. n.e., czyli w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych.

rozważań tworzą głównie teksty jurydyczne⁹, literackie¹⁰, epigraficzne¹¹, papirologiczne¹².

⁹ Przy ich wyszukiwaniu pomocne okazały się systemy informatyczne *Fiuris* (*Fiuris. Archivio elettronico per l'interpretazione delle fonti giuridiche romane*, CD-ROM, P. CATALANO, F. SITZIA, Roma 2003) i BIA (*Bibliotheca Iuris Antiqui* [BIA], *Sistema informativo integrato sui diritti dell'Antichità*, CD-ROM, N. PALAZZOLO, Catania 1994).

¹⁰ W poszukiwaniu źródeł literackich wykorzystano wydawnictwa leksykograficzne, a ustalone tą drogą przypadki użycia słów: *trapezitae*, *argentarii*, *mensarii*, *mensarii*, *mensularii*, *nummularii*, *coactores*, *coactores argentarii*, *stipulatores argentarii*, *collectarii* w dużej części były przydatne dla niniejszych rozważań. Por. H. MERGUET, *Lexikon zu den philosophischen Schriften Cicero's*, Hildesheim 1961; M.N. WETMORE, *'Index verborum Catullianus'*, Hildesheim 1961; *'Lexicon Quintilianum'*, ed. E. BONNELUS, Hildesheim 1962; G. LODGE, *'Lexicon Plautinum'*, Hildesheim 1962; H. MERGUET, *Lexikon zu den Reden des Cicero*, I-IV, Hildesheim 1962; I. SEGEBADE, E. LOMMATZSCH, *'Lexicon Petronianum'*, Hildesheim 1962; K.M. ABBOTT, W. ABBOTT OLDFATHER, H.V. CANTER, *'Index verborum in Ciceronis retorica'*, Urbana 1964; W. ABBOTT OLDFATHER, A.S. PEASE, H.V. CANTER, *'Index verborum quae in Senecae fabulis necnon in Octavia praetexta reperiuntur'*, Hildesheim 1964; A. CINQUINI, *'Index Phaedrianus'*, Hildesheim 1964; C. LESSING, *'Scriptorum historiae Augustae Lexicon'*, Hildesheim 1964; W. ABBOTT OLDFATHER, H.V. CANTER, K.M. ABBOTT, *'Index verborum Ciceronis epistularum'*, Hildesheim 1965; D. BO, *'Lexicon Horatianum'*, Hildesheim 1965; R.J. DEFERRARI, M.W. FANNING, A.S. SULLIVAN, *A Concordance of Lucan*, Hildesheim 1965; J. JACQUES, J. VAN OOTEGHEM, *Index de Pline le Jeune*, Bruxelles 1965; O. EICHERT, *Vollständiges Wörterbuch zur philippischen Geschichte des Justinus*, Hildesheim 1967; O. SCHNEIDER, *'In C. Plinii Secundi Naturalis Historiae libros indices'*, Hildesheim 1967; L. BERKOWITZ, T.F. BRUNNER, *'Index Lucilianus'*, Hildesheim 1968; R.J. DEFERRARI, M.I. BARRY, M.R.P. MCGUIRE, *A Concordance of Ovid*, Hildesheim 1968; R. LECROMPE, *'Cesar. De bello gallico. Index verborum'*, Hildesheim 1968; D.W. PACKARD, *A Concordance to Livy*, I-IV, Cambridge 1968; A.W. BENNETT, *'Index verborum Sallustianus'*, Hildesheim-New York 1970; G. CLAESSON, *'Index Tertullianus'*, I-III, Paris 1974-1975; F. GARRONE, M. MATTEA, F. RUSSO, *'Index verborum mit statistischen Aufstellungen zu 'De eloquentia' und 'De orationibus'*, von M.C. FRONTO, Hildesheim-New York 1976; *'Lexicon Livianum et Naevianum'*, ed. A. CAVARRA, A. RESTA BARRILE. Hildesheim-New York 1981; *'Concordantia in Ausonium'*, ed. L. BOLCHAZY, Hildesheim-New York 1982; *'Index verborum Ammiani Marcellini'*, ed. M. CHIABO, Hildesheim-Zurich-New York 1983. Por. także ogólny słownik: *'Thesaurus Linguae Latinae'*, Lipsiae 1900.

¹¹ Głównie chodzi o inskrypcje nagrobne, szczególnie z terenu Rzymu. Por. *'Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Urbis Roma Latinae'* (CIL.), vol. sextum, pars septima, fasc. 1-6, *'Index vocabulorum nominibus propriis inclusis'*, fasc. 1-6, Berlin 1974-1975, *passim*.

¹² Papiirusy egipskie były przedmiotem wnikliwych studiów. Por. R. TAUBENSCHLAG, *Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri*, Warszawa 1955, s. 340 i n.; O. MONTEVECCHI, *La Papirologia*, Milano 1991, s. 225 i n.; A. ŁUKASZEWICZ, *Świat papiirusów*, Warszawa 2001, s. 11 i n. Por. P. DREVES, *Die Bankdiagraphie in den Gräko-Ägyptischen Papyri*, «JJP» 5[18]/1974, s. 95-155.

Analiza operacji dokonywanych przez rzymskich bankierów publicznych opiera się na ubogiej jurydycznej podstawie źródłowej¹³. Fragment autorstwa Sextusa Caeciliusa Africanusa, jurysty żyjącego w II w. n.e. nawiązuje do działalności związanej z badaniem jakości monet, którą ci właśnie bankierzy się zajmowali¹⁴. Czyniły to w imieniu i na rzecz państwa osoby określane terminem *nummularii*. Strony transakcji, by mieć pewność, że pieniądze są autentyczne i pełnowartościowe, zlecały ich badanie specjalnym urzędowym probiercom. *Nummularii* początkowo przede wszystkim badali szlachetność metalu, z którego były wykonane monety oraz ustalali wartość wybitych monet¹⁵. Z czasem zajęli się operacjami depozytowymi i pożyczkowy-

¹³ Korzystając ze źródeł prawa przedklasycznego i klasycznego, znanych z przekazów późniejszych, a mianowicie z fragmentów zawartych w Digestach oraz poklasycznych zbiorach, stosowano zasadę domniemania autentyczności tekstów, dzielając w tej materii pogląd M. KASERA (M. KASER, *Ein Jahrhundert interpolationenforschung an den römischen Rechtsquellen*, [w:] *Römische Rechtsquellen und angewandte Juristenmethode*, Wien-Köln-Graz 1986, s. 113 i n. Por. TENZE, *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien-Köln-Graz-Böhlau 1972, *passim.*), a za nim w polskiej literaturze uwagi W. Bojarskiego (W. BOJARSKI, *Remarks on Textual Reconstruction in Roman Law*, [w:] *Le droit romain et le monde contemporain. Mélanges à la mémoire de Henryk Kupiszewski*, red. W. WOŁODKIEWICZ, M. ZABŁOCKA, Varsovie 1996, s. 89). Jedynie w przypadkach zupełnie oczywistych i pewnych przekształceń przyjmowano, iż poddane analizie teksty źródłowe są interpolowane.

¹⁴ D. 46,3,39: (Afric. 9 *quaest.*): *Si, soluturus pecuniam tibi, iussu tuo signatam eam apud nummularium, quoad probaretur, deposuerim, tui periculi eam fore mela libro decimo scribit. quod verum est, cum eo tamen, ut illud maxime spectetur, an per te steterit, quo minus in continenti probaretur: nam tunc perinde habendum erit, ac si parato me solvere tu ex aliqua causa accipere nolles. in qua specie non utique semper tuum periculum erit: quid enim, si inopportuno tempore vel loco optulerim? his consequens esse puto, ut etiam, si et emptor nummos et venditor mercem, quod invicem parum fidei haberent, deposuerint, et nummi emptoris periculo sint (utique si ipse eum, apud quem deponerentur, elegerit) et nihilo minus merx quoque, quia emptio perfecta sit. Szersza analiza tekstu u J. ANDREAU (*La vie financière dans le monde romain...*, s. 187 i n.).*

¹⁵ D. 2,13,9,2; D. 2,14,47, 1; D. 14,3,20; D. 16,3,7,2. Por. także LAUM, *Banken*, «RE», Supplementband 4/1924, szp. 72, s.v. *Banken*; CH. GABRIELLI, *Moneta e finanza in età repubblicana*, Roma 2012, s. 100. Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie..., s. 23 i n.

mi, stanowiąc tym samym poważną konkurencję dla *argentarii*¹⁶. Scaevola Cervidius, jurysta czasów Marka Aureliusza, także wspomina o takiej działalności *nummularii*¹⁷. Podobnie Ulpianus¹⁸ i Paulus, który w jednym z fragmentów odnosił się do tekstu Pomponiusa z połowy II w. n.e.¹⁹. Jednakże Ulpian wskazywał, że prefekt miasta posiadał kompetencje w zakresie nadzoru nad działalnością *nummularii* jako wyspecjalizowanych kontrolerów monet²⁰. Wypowiedź jurysty będąca kontynuacją poprzedniego fragmentu²¹ wskazywała, że *praefectus Urbi* powinien troszczyć się, aby bankierzy przy każdej swojej czynności działali właściwie i aby nie dopuszczali się tych operacji, które były zakazane. Regulacje przekazane przez jurystę odnosiły się do *nummularii* jako kontrolerów monet, a obowiązek nadzoru nad ich operacjami został nałożony na prefekta miasta z mocy konstytucji boskiego Sewera, a nie – jak twierdzi S. Ruciński – od *epistulae* Hadriana²². Prawdopodobnie powyższe powinności *praefectus Urbi* miały związek ze stosowaniem w czynnościach bankierskich urzędowych

¹⁶ A. BÜRGE, *Fiktion und Wirklichkeit...*, s. 467 i n.; R. HERZOG, 'Nummularius', «RE» 17.34/1937, szp. 1416 i n. G. TOZZI, *Economisti romani*, Siena 1958, s. 119 i n.

¹⁷ D. 2,14,47,1. Por. J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 558 i n. Por. D. 14, 3, 20.

¹⁸ D. 16,3,7,2.

¹⁹ D. 2,13,9,2. Por. C. FADDA, *Istituti commerciali del diritto romano*, Napoli 1903, s. 120; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 186 i n.

²⁰ D. 1,12,1,9 (Ulp. *Sing. de off. Praef. Urbi*): *Praeterea curare debebit praefectus urbi, ut nummularii probe se agant circa omne negotium suum et temperent his, quae sunt prohibita.*

²¹ D. 1,12,1,8 (*Ulpianus libro singulari de officio praefecti Urbi*): *Quod autem dicitur est, ut servos de dominis querentes praefectus audiat, sic accipiemus non accusantes dominos (hoc enim nequaquam permittendum est nisi ex causis receptis) sed si verecunde expostulent, si saevitiam, si durtiam, si famem, qua eos premant, si obscenitatem, in qua eos compulerint vel compellant, apud praefectum urbi exponant. Hoc quoque officium praefecto urbi a divo Severo datum est, ut mancipia tueatur ne prostituantur.*

²² Por. S. RUCIŃSKI, 'Praefectus Urbi'. *Strażnik porządku publicznego w Rzymie w okresie wczesnego Cesarstwa*, Poznań 2008, s. 99. S. Ruciński powoływał się na D. 1,12,2. Rzeczywiście we fragmencie autorstwa Paulusa wymieniono regulację cesarza Hadriana, ale odnosiła się ona do *argentarii*. *Nummularii* zaś zostali wymienieni w innym fragmencie autorstwa późniejszego jurysty Ulpiana i dopiero w czasach Septymiusza Sewera poddano ich kontroli *praefectus Urbi* (D. 1,12,1,8-9).

miar i wag²³. Byłyby więc te kompetencje powiązane z uprawnieniem prefekta miasta do tworzenia wzorcowych odważników stosowanych przy operacjach bankierskich. Zatem kupcy i bankierzy zostali poddani kontroli w zakresie systemu miar i wag, który stosowali²⁴, a miało to związek z *cura annonae*. Stosowanie niewłaściwych odważników było ciągle traktowane jako przestępstwo w myśl *lex Cornelia de falsis*, podlegające osądowi przez powołaną w czasach Augusta specjalną *quaestio annonae*²⁵. Z czasem jej kompetencje przejęło sądownictwo cesarskie²⁶, na którego czele stanął właśnie *praefectus Urbi*²⁷.

Jedynie więc dwa fragmenty z pism jurystów rzymskich odnosiły się do badania szlachetności metalu, z którego były wykonane mo-

²³ Por. rozważania poniższych badaczy: TH. MOMMSEN, *Römischen Staatsrecht*, II.2, Leipzig 1888 (przedruk Basel 1952), s. 1063 i n.; E. HERZOG, *Geschichte und System der römischen Staatsverfassung*, II, Leipzig 1891, s. 734; P.-E. VIGNEAUX, *Essai sur l'histoire de la praefectura urbis à Rome*, Paris 1896, s. 336; R. CAGNAT, 'Praefectus urbi', «DS» 4.1/1896, s. 620; T. DYDYŃSKI, *Cesarz Hadrian. Studium historyczno-prawne*, Warszawa 1899, s. 155 i n.; B. D'ORGEVAL, *L'Empereurs Hadrien oeuvre législative et administrative*, Paris 1950, s. 171; H. FREIS, *Die Cohortes Urbanae*, Köln-Graz 1967 (Epigraphische Studien 2), s. 45 i n.; J. DE CHURRUCA, *Die Gerichtsberkiet des 'praefectus urbi' über die 'argentarii' im klassischen römischen Recht*, «ZSS» 108/1991, s. 308 i n.

²⁴ *Praefectus Urbi* otrzymał od cesarza kompetencję do tworzenia wzorcowych odważników, których oryginały przechowywano na Kapitolu (CIL. IX 6090; X 8067; XI, 6727). Oficjalne wzorce znajdowały się również w prowincjach, szczególnie w koloniach i municypiach zachodniej części cesarstwa – S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 99 i n. Por. także CIL. II, 4962; 6245; V, 8119; IX, 6088; X, 8068.

²⁵ D. 48,12,2 pr.-2. Por. W. KUNKEL, *Kleine Schriften. Zum römischen Strafverfahren und zur römischen Verfassungsgeschichte*, Weimar 1974 (Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historisch-Klasse [1969] 2), s. 92; H. PAVIS D'ESCURAC, *La Préfecture de l'annone: Service Administratif Impérial d'Auguste à Constantin...*, s. 276; M. KURYLOWICZ, *Ustawodawstwo rzymskie w sprawie fałszywych miar i wag...*, s. 77; TENZE, *Przestępstwa spekulacji contra annonam w prawie rzymskim*, «Folia Societatis Scientiarum Lublinensis» 34.1/1993, s. 9 i n.; B. SANTALUCIA, *Diritto e processo penale nell'antica Roma*², Milano 1998, s. 204 i n.

²⁶ M. KURYLOWICZ, *Przestępstwa spekulacji contra annonam w prawie rzymskim...*, s. 9, przyp. 15; L. SOLIDORO MARUOTTI, *Aspetti della 'giurisdizione civile' del 'praefectus urbi' nell'età severiana*, «Labeo» 39/1993, s. 228 i n.

²⁷ S. RUCIŃSKI, *op. cit.*, s. 100.

nety. Pozostałe urywki omawiały problemy związane z operacjami depozytowymi i pożyczkowymi, przy których owi bankierzy stanowili poważną konkurencję dla *argentarii*. Przepuszczalnie czynności w zakresie badania jakości czy wymiany monety nie rodziły poważnych problemów prawnych i stąd brak wzmianek o tej działalności w pismach jurystów rzymskich.

Analiza operacji dokonywanych przez rzymskich bankierów publicznych opiera się w dużej mierze na rzymskiej literaturze nieprawniczej. Tytus Liwiusz używał na ich określenie terminu *mensarius*. To właśnie z *Ab urbe condita* pochodzi pierwsza wzmianka o tych publicznych urzędnikach bankowych. Historyk przekazał²⁸, że komisja *quinqueviri mensarii* została powołana na mocy ustawy, której wnioskodawcami byli konsulowie (*novi consules fenebrem quoque rem, quae distinere una animos videbatur; levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt*). Powołana komisja pięciu obywateli miała pomóc plebejuszom w przezwycięzeniu trudności ekonomicznych. Jej głównym zadaniem było więc rozwiązanie problemu zadłużenia obywateli²⁹. Zatem Liwiusz opisał treść ustawy, w tytule której byli *mensarii*, powołującej do życia swego rodzaju

²⁸ Liv. 7,21: *Inclinatis semel in concordiam animis novi consules fenebrem quoque rem, quae distinere una animos videbatur; levare adgressi solutionem alieni aeris in publicam curam verterunt quinqueviris creatis quos mensarios ab dispensatione pecuniae appellarunt. Meriti aequitate curaque sunt, ut per omnium annalium monumenta celebres nominibus essent; fuere autem C. Duillius, P. Decius Mus, M. Papirius, Q. Publilius et T. Aemilius. Qui rem difficillimam tractatu et plerumque parti utriusque, semper certe alteri gravem cum alia moderatione tum impendio magis publico quam iactura sustinuerunt. Tarda enim nomina et impeditiora inertia debitorum quam facultatibus aut aerarium mensis cum aere in foro positis dissolvit, ut populo prius caveretur; aut aestimatio aequis rerum pretiis liberavit, ut non modo sine iniuria sed etiam sine querimoniis partis utriusque exhausta vis ingens aeris alieni sit.*

²⁹ Była to specjalna komisja – por. T.R.S. BROUGHTON, *The Magistrates of the Roman Republic*, I, New York 1951, s. 126. Zob także R. BOGAERT, *Banques et banquiers dans les cités grecques...*, s. 40 i n.; tenże, *Les origines antiquites de la banques des dépôt: une mise au point accompagnée d'une esquisse des opérations de banque en Mésopotamie...*, s. 156 i n.

bank publiczny (*mensa publica*)³⁰, czyli komisję *quinqueviri mensarii* działającą w imieniu i na rzecz państwa³¹. Kolejne wzmianki o *mensarii* pochodziły również od Liwiusza. W Liv. 23, 21 omawiał plebiscyt określany jako *lex Minucia de triumviris mensariis* z 216 r. p.n.e.³² Zatem Liwiusz przytaczał terminologię użytą w plebiscycie wobec komisji *triumviri mensarii*³³, czyli komisji trzech nadzwyczajnych urzędników w celu opanowania kryzysu spowodowanego brakiem pieniędzy w obiegu (*propter penuriam argenti*). Liwiusz w kolejnych fragmentach swojej historii wspominał o tym urzędzie (Liv. 24,18³⁴ czy Liv. 26,36³⁵). Liwiusz umiejscawiał *mensarii* wśród urzędników

³⁰ Por. rozważania J. MARQUARDTA, *De l'organisation financière chez les Romains...*, s. 79.

³¹ G. WESENER, 'Quinqueviri', «RE» 47/1963, szp. 1168; P. NICZYPORUK, 'Mensarii', *bankers acting for public and private benefit...*, s. 105 i n.; TENZE, 'Mensarii' – как банкиры..., s. 29 i n.

³² Liv. 23,21: *Et Romae quoque propter penuriam argenti triumviri mensarii rogatione M. Minucii tribuni plebis facti, L. Aemilius Papus, qui consul censorque fuerat, et M. Atilius Regulus, qui bis consul fuerat, et L. Scribonius Libo, qui tum tribunus plebis erat. Et duumviri creati M. et C. Atilii aedem Concordiae, quam L. Manlius praetor voverat, dedicaverunt; et tres pontifices creati, Q. Caecilius Metellus et Q. Fabius Maximus et Q. Fulvius Flaccus, in locum P. Scantini demortui et L. Aemili Pauli consulis et Q. Aeli Paeti, qui ceciderant pugna Cannensi.*

³³ H. STRASBURGER, 'Triumviri', «RE» 2.13/1939, szp. 519; R. PANKIEWICZ, *Relacje wartości złota i srebra w republikańskim systemie monetarnym starożytnego Rzymu*, «Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego. Historia» 13/1983, s. 28 i n.

³⁴ Liv. 24, 18: *Convenere deinde domini eorum quos Ti. Sempronius ad Beneventum manu emiserat arcessitosque se ab triumviris mensariis esse dixerunt ut pretia servorum acciperent; ceterum non antequam bello confecto accepturos esse. Cum haec inclinatio animorum plebis ad sustinendam inopiam aerarii fieret, pecuniae quoque pupillares primo, deinde viduarum coeptae conferri, nusquam eas tutius sanctiusque deponere credentibus qui deferebant quam in publica fide; inde si quid emptum paratumque pupillis ac viduis foret, a quaestore perscribebatur. Manavit ea privatorum benignitas ex urbe etiam in castra, ut non eques, non centurio stipendium acciperet, mercennariumque increpantes vocarent qui accepisset.*

³⁵ Liv. 26, 36: *Cum in hac difficultate rerum consilium haereret ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul: magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestet, ita ad omnia quae dura atque aspera essent*

zasiadających w pięcioosobowych czy trzyosobowych kolegiach powołanych do działania w imieniu i na rzecz państwa. Zatem od IV wieku p.n.e. *mensarii* byli niewątpliwie swego rodzaju publicznymi urzędnikami bankowymi³⁶.

Jednakże poza Tytusem Liwiuszem ciekawą wzmiankę o *mensarii* możemy znaleźć już u Cycerona³⁷. Orator umiejscawiał *mensarii* wśród urzędników zasiadających w czteroosobowych kolegiach³⁸, powołanych do działania w imieniu i na rzecz państwa (*quattuor men-*

subeunda ducem debere esse. 'si quid iniungere inferiori velis, id prius in te ac tuos si ipse iuris statueris, facilius omnes obedientes habeas; nec impensa grauis est, cum <ex> ea plus quam pro virili parte sibi quemque capere principum vident. Itaque <si> classes habere atque ornare volumus populum Romanum, privatos sine recusatione remiges dare, nobismet ipsis primum imperemus. Aurum argentum <aes> signatum omne senatores crastino die in publicum conferamus, ita ut anulos sibi quisque et coniugi et liberis, et filio bullam et quibus uxor filiaeue sunt singulas uncias pondo auri relinquunt: argenti qui curuli sella sederunt equi ornamenta et libras pondo, ut salinum patellamque deorum causa habere possint: ceteri senatores libram argenti tantum: aeris signati quina milia in singulos patres familiae relinquamus: ceterum omne aurum argentum aes signatum ad triumphos mensarios extemplo deferamus nullo ante senatus consulto facto, ut voluntaria conlatio et certamen adiuvandae rei publicae excitet ad aemulandum animos primum equestris ordinis, dein reliquae plebis. Hanc unam viam multa inter nos conlocuti consules invenimus; ingredimini dis bene iuvantibus. res publica incolumis et privatas res facile salvas praestat: publica prodendo tua nequiquam serves. 'In haec tanto animo consensum est ut gratiae ultro consulibus agerentur. Senatu inde misso pro se quisque aurum argentum et aes in publicum conferunt, tanto certamine iniecto ut prima aut inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse ut nec triumphari accipiundo nec scribae referendo sufficerent. Hunc consensum senatus equestris ordo est secutus, equestris ordinis plebs. ita sine edicto, sine coercionem magistratus nec remige in supplementum nec stipendium res publica eguit; paratisque omnibus ad bellum consules in provincias profecti sunt.

³⁶ HUG, 'Mensarii', «RE» 29/1931, szp. 948.

³⁷ L. NADJO sugerował, że termin *mensarius* był praktycznie nieznanym i nieużywany w rzymskiej literaturze nieprawniczej z wyjątkiem Tytusa Liwiusza. Podobnie uważali B. M. КРАВЕЦ, O.O. КРАВЕЦ. Dodatkowo twierdzili, że to właśnie ten termin może zastępować zapożyczony z greckiego *trapezites*. L. NADJO, *op. cit.*, s. 211. Por. B. M. КРАВЕЦ, O.O. КРАВЕЦ, *op. cit.*, s. 57 i n. Podobnie M. САЙКО, *op. cit.*, s. 47.

³⁸ Por. rozważania O. ROBINSON, *Fire Prevention at Rome*, «RIDA» 24/1977, s. 379 i n.

sariis)³⁹. O *mensarii* wspominał także Swetoniusz⁴⁰. Ponadto pojawił się tam termin *nummularius*, który może sugerować kilka hipotez. Być może obu słów używano zamiennie, gdyż zarówno *nummularii*⁴¹, jak i *mensarii* zajmowali się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa. Poparciem tej tezy może być fragment Festusa.

Fest., s. v. *Mensari*, L. 112: *Mensari nummulari*.

Gramatyk w celu wyjaśnienia terminu *mensarii* odwołał się do tożsamego jego zdaniem słowa *nummularii*. Przypuszczalnie Festus oddał w swym dziele tendencję funkcjonującą do III w. n.e. W tym to okresie jako bankierów publicznych postrzegano *mensarii* oraz *nummularii*. Oni to właśnie zajmowali się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa i byli urzędnikami państwowymi budzącymi powszechny szacunek.

Nummularii początkowo zajmowali się działalnością bankierską w imieniu i na rzecz państwa, a następnie dokonywali innych czynności wchodzących w zakres *mensa argentaria*⁴². To właśnie prowadzenie operacji będących konkurencyjnymi wobec tych podejmowanych

³⁹ Cic., *Pro Flacc* 44: *Cum civitate mihi res est acerrima et conficiantissima litterarum, in qua nummus commoveri nullus potest sine quinque praetoribus, tribus quaestoribus, quattuor mensariis, qui apud illos a populo creantur. Ex hoc tanto numero deductus est nemo.*

⁴⁰ Suet., *Aug.* 4,4: *Cassius quidem Parmensis quadam epistola non tantum ut pistoris, sed etiam ut nummulari nepotem sic taxat Augustum: Materna tibi farinast ex crudissimo Ariciae pistrino: hanc finxit manibus collybo decoloratis Nerulonensis mensarius.*

⁴¹ Por. P. NICZYPORUK, A. TALECKA, 'Nummularii' jako strażnicy jakości monety w starożytnym Rzymie..., s. 23-30.

⁴² Por. M. TALAMANCA, 'Argentarii'..., s. 940 i n. Por. także A. BÜRGE, *Vertrag und personale Abhängigkeiten in Rom der späten Republik und den früher Keiserzeit...*, s. 114 i n.; TENZE, *Fiktion und Wirklichkeit...*, s. 495 i n.; J. ANDREAU, *Patrimoines, échanges et prêts d'argent: l'économie romaine...*, s. 137 i n. ; J.F. RODRÍGUEZ NEILA, C. GONZÁLEZ ROMÁN, J. MANGAS, A. OREJAS, *El Trabajo en la Hispania Romana*, Madrid 1999, s. 96; H.-J. DREXHAGE, H. KONEN, K. RUFFING, *Die Wirtschaft des römischen Reiches (1.- 3. Jahrhundert): eine Einführung*, Berlin 2002, s. 151; S.B. MACDONALD, A.L. GASTMANN, *A History of Credit and Power in the Western World*, New Brunswick 2004, s. 27; D.F. JONES, *The Bankers of Puteoli: Finance, Trade and Industry in the Roman World*, Tempus 2006, s. 82.

przez *argentarii* była komentowana w źródłach jurydycznych. Natomiast *mensarii* byli jedynie urzędnikami państwowymi budzącymi powszechny szacunek, a ich działalność jest jedynie poświadczona w rzymskiej literaturze nieprawniczej.

W rzymskiej literaturze nieprawniczej termin *nummularius* pojawił się także u Petroniusza w *Satyriconie*⁴³ oraz w pismach Marcjalisa⁴⁴, Swetoniusza⁴⁵ czy Apulejusza⁴⁶. We wszystkich tych tekstach wspomina się jedynie o działalności związanej z wymianą i badaniem jakości monet, którą zajmowali się *nummularii*⁴⁷. Niewątpliwie w I w. n.e. *nummularii* badali jakość monet będących w obiegu i w takim charakterze występują oni u Petroniusza w *Satyriconie*⁴⁸. Bohater powieści zastanawiał się nad tym, która z profesji po uczonym była najtrudniejsza. Trymalchion doszedł do wniosku, że te zawody to lekarze i bankierzy (*nummularii*)⁴⁹. Lekarzy darzył on szacunkiem ze względu na ich wiedzę o chorobach, a szczególnie o tych związanych ze wzrostem temperatury. Postać właściciela kantoru wymiany, zdolnego odróżnić na pierwszy rzut oka monety dobre od fałszywych: *qui per argentum aes videt*, wzbudzała duże uznanie u Trymalchiona⁵⁰. Podobne w pismach

⁴³ Petr., *Sat.* 56,3.

⁴⁴ Mart., *Epigr.* 12,57,7.

⁴⁵ Suet., *Aug.* 4,4; *Galb.* 9,2.

⁴⁶ Apul., *Met.* 4,9,5; 10,9,3.

⁴⁷ J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 177 i n. L. NADJO (*op. cit.*, s. 216 i n.) sugerował, że termin *nummularius* oznaczał osobę dokonującą wymiany pieniędzy jedynie u Petroniusza, zaś w pozostałych fragmentach mógł być utożsamiany z bankierem.

⁴⁸ Petr., *Sat.* 56, 3: *Quod autem, inquit, putamus secundum litteras difficillimum esse artificium? Ego puto medicum et nummularium: medicus, qui scit quid homunciones intra praecordia sua habeant et quando febris veniat, etiam si illos odi pessime, quod mihi iubent saepe anatinam parari; nummularius, qui per argentum aes videt.*

⁴⁹ W przekładzie opracowanym przez M. BROZKA Petroniusz, *Satyryki*, Wrocław 1968, s. 63 termin *nummularius* był tłumaczony jako wekslarz.

⁵⁰ J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 177 i n. L. NADJO (*op. cit.*, s. 216 i n.) sugerował, że termin *nummularius* oznaczał osobę dokonującą wymiany pieniędzy jedynie u Petroniusza, zaś w pozostałych fragmentach mógł być utożsamiany z bankierem.

Marcjalisa⁵¹ występują *nummularii* prowadzący działalność związaną z wymianą i badaniem jakości monet. Ciekawy przekaz odnajdujemy u Swetoniusza w *żywocie Galby*⁵². Przez osiem lat (od 60 do 68 r. n.e.) przyszedł cesarz sprawować rządy prowincji w sposób zmienny i kapryśny. Najpierw był ostry i gwałtowny, wręcz nieumiarkowanie surowy w karaniu występków. Na przykład, gdy pewien bankier (*nummularius*) nieuczciwie zmieniał pieniądze, obciął mu ręce i kazał je przybić do stołu owego bankiera. Zatem od osoby wykonującej tego rodzaju operacje wymagano uczciwości i rzetelności⁵³. Również Apulejusz w „*Metamorfozach*” wspominał o *nummularii*⁵⁴. Bohater romansu nie miał pewności co do autentyczności otrzymanych monet tytułem zapłaty. W związku z tym poleca wręczającemu sakiewkę jej zabezpieczenie sygnetem, co dawałoby podstawę do oceny jej zawartości przez bankierów określonych terminem *nummularii*. Przepuszczalnie taki zabieg miał uchronić sprzedawcę przed fałszerstwem oraz dawał gwarancję skutecznego dochodzenia roszczeń w procesie. Zatem w cytowanych fragmentach rzymskiej literatury nieprawniczej terminu *nummularius* używano na określenie bankierów, do obowiązków

⁵¹ Mart., *Epigr.* 12,57,7.

⁵² Także w Suet., *Aug.* 4,4 jest mowa o bankierze określanym terminem *nummularius*.

⁵³ Suet., *Galb.* 9. *Per octo annos varie et inaequaliter provincias rexit, primo acer et vehemens et in coercendis quidem delictis vel immodicus. Nam et nummulario non ex fide versanti pecunias manus amputavit mensaeque eius adfixit, et tutorem, quod pupillum, cui substitutus heres erat, veneno necasset, cruce adfecit; implorantique leges et civem Romanum se testificantem, quasi solacio et honore aliquo poenam levaturus, mutari multoque praeter ceteras altiore et dealbatam statui crucem iussit. Paulatim in desidiis segnitieque conversus est, ne quid materiae praeberet Neroni, et ut dicere solebat, quod nemo rationem otii sui reddere cogetur.*

⁵⁴ Apul., *Met.* 10, 9, 3: *At ego, perspicuus malum istum verberonem blaterantem atque inconcinne causificantem certusque aliquod moliri flagitium, dedi quidem portionem, dedi; sed futurae quaestioni praecavens non statim pretium, quod offerebatur, accepi, aureorum nequam vel adulter reperiatur, in hoc ipso sacculo conditos eos anulo tuo praenota, donec altera die nummulario praesente comprobentur. Sic inductus signavit pecuniam, quam exinde, ut iste repraesentatus est iudicio, iussi de meis aliquem curriculo taberna promptam adferre et en ecce perlatam coram exhibeo. Videat et suum sigillum recognoscat. Nam quem ad modum eius veneri frater insimulari potest, quod iste comparaverit?*

których należało początkowo przede wszystkim badanie szlachetności metalu, z którego były wykonane monety oraz ustalanie wartości wybitych monet złotych i srebrnych.

Ponadto pomiędzy połową I w. p.n.e. i połową III w. n.e. wzmianki o *nummularii* pojawiały się coraz częściej, głównie w źródłach epigraficznych, w większości nagrobnych, odkrytych w Rzymie i w innych miejscach Italii czy w byłych prowincjach zachodnich⁵⁵. Ci urzędnicy prowadzili oni swoje operacje w pobliżu świątyń czy na *Forum*.

Termin *nummularii* został po raz pierwszy udokumentowany w napisie wotywnym z końca II w. p.n.e. odnalezionym w Praeneste w świątyni Fortuny Primigenii zawartym w dedykacji dla bogini ze strony tamtejszych *nummularii*⁵⁶. Zatem można domniemywać, że *nummularii* byli obecni w pobliżu świątyń nawiedzanych zwykle przez wielu pielgrzymów przybywających często z dość odległych regionów. Chcąc dokonać wydatków związanych z pobytem czy zakupem towarów, musieli oni wymieniać swoje pieniądze na walutę lokalną lub ją rozmieniać. Prenestyński dokument nie jest jedynym, bowiem w Rzymie, na Palatynie, odkryto „kartę” (*nummularia*) w pobliżu wejścia na świątę obszar zajęty przez sanktuarium *Magna Mater*⁵⁷, co może być również dowodem na istnienie na tym terenie banku czy chociażby kantoru wymiany pieniędzy. Może to potwierdzać także hipotezę o usytuowaniu *mensa nummularia* w pobliżu świątyń, do których pielgrzymowali potencjalni klienci bankierów. Prowadzili oni swoje operacje w pobliżu świątyń, czy na *Forum*. O obecności *nummularii* w miejscach publicznych świadczy również napis datowany na koniec I w. n.e. lub na początek II w. n.e., który został znaleziony w pałacu zbudowanym przez cesarza Domicjana na *Clivus Victoriae* na miejscu *Domus Tiberiana* od strony *Forum*⁵⁸. Ponadto oprócz inskrypcji znale-

⁵⁵ R. HERZOG, ‘*Nummularius*’..., szp. 1421 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 179; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 45 i n.

⁵⁶ *CIL*. I (2), 1451 (= XIV, 2879): *Nummular(i) Fort(unie) Prim(igeniae) dant*.

⁵⁷ P. PENSABENE, ‘*Tessera nummularia*’ dall’area della *Magna Mater* e della *Vittoria sul Palatino*, «*BdN*» 2/1987, Supl. 4, s. 69-76; S. BALBINI DE CARO, *op. cit.*, s. 45.

⁵⁸ 190. *ad m(e)sa(m) delatu(m)quinque (?) p(ondo) (sesterios?)*. Por. P. CASTRÉN, H. LILIUS, *Graffiti del Palatino: II, Domus Tiberiana*, Helsinki 1970, (=Acta Instituti

ziono tam na ścianach dużą ilość liczb oraz liczne monety⁵⁹, co może sugerować, że był to bank czy chociażby kantor wymiany prowadzony przez *nummularii*⁶⁰. P. Castrén, H. Lilius dowodzili, że był to swego rodzaju bank publiczny, gdzie wykonywano operacje związane z wymianą monet. Także inna inskrypcja traktuje o działalności *nummularii* w imieniu i na rzecz państwa⁶¹. Wśród wielu urzędów publicznych wymieniona została w tym napisie *mensa nummularia*. Dyskusyjnym było, w jakim charakterze przywołano w inskrypcji bankierów i czy zaliczali się oni do urzędników⁶². Napis datowany na II w. n.e. stanowił dedykację P. Eliusowi Liberalisowi, wyzwoleńcowi cesarza Hadriana. Inskrypcja ta może mieć podobny charakter, jak ta z Palatynu. Zatem wymienieni w niej bankierzy *nummularii* prowadziliby działalność polegającą na wymianie monet. Być może ponadto badano tam jakość pieniądza lub dokonywano innych operacji o charakterze bankierskim⁶³.

Niewątpliwie źródła nie dają jednakowych możliwości rozważań dotyczących osób zajmujących się publiczną działalnością bankierską w poszczególnych okresach rozwoju prawa rzymskiego. Szczególnie ważne były udokumentowane operacje bankowe od III w. p.n.e. do III w. n.e., czyli w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych. Co prawda Rzymianie stosowali rozbudowaną terminologią stosowaną na określenie osób, które podejmowały działalnością

Romani Finlandiae, IV.), s. 196.

⁵⁹ A. PETRUCCI, '*Mensam exercere*'..., s. 53 i n.

⁶⁰ J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 461.

⁶¹ CIL. XIV,2045: *P. Aelio Aug(usti) lib(erto) Liberali, procuratori annonae Ostiensis, et ad naves vagas, tribunicio college magni, decuriali decuriae viatoriae consul(aris), decuriali gerulorum, praeposito mensae nummul(ariae) f(isci) f(rumentarii) Ost(iensis), ornate ornamentis decurionatus col(oniae) Ost(iensis), patrono Laurentium vivi Augustanor(um)*.

⁶² L. MITTEIS, *Trapezitika...*, s. 203; G. BOULVERT, *Esclaves et affranchise impériaux sous le Haut Empire romain. Rôle politique et administratif*, Napoli 1970, s. 232 i n.; J. ANDREAU, *La vie financière dans le monde romain...*, s. 203 i n.

⁶³ Poza tym wyrażenie *praeposito mensae nummul(ariae) f(isci) f(rumentarii) Ost(iensis)* sugeruje, że ich działalność miała charakter publiczny.

bankierską, jednakże jedynie *nummularii* i *mensarii* dokonywali czynności w imieniu i na rzecz państwa.

W źródłach jurydycznych, literaturze nieprawniczej i w inskrypcjach znajdujemy wzmianki o publicznych operacjach bankierskich. W okresie prawa klasycznego możemy w pismach jurystów rzymskich odnaleźć fragmenty odnośnie do bankierów określanych terminem *nummularii*. Nieliczne źródła jurydyczne odnoszą się do działalności w zakresie badania jakości i wymiany monet. Przepuszczalnie owe operacje nie rodziły poważniejszych problemów prawnych. Jednakże musiały być wykonane rzetelnie i w granicach prawa. Natomiast więcej wzmianek o *nummularii* mamy w rzymskiej literaturze nieprawniczej. Tutaj główny nacisk został położony na kunszt, z jakim bankierzy dokonywali badania jakości monety. Swetoniusz jedynie w żywocie Galby pokazał postępowanie przyszłego cesarza wobec nieuczciwych *nummularii*. W rzymskiej literaturze nieprawniczej mamy również wzmianki o osobach zajmujących się publiczną działalnością bankierską, a określanych mianem *mensarii*. Liwiusz umiejscawiał *mensarii* wśród urzędników zasiadających w pięcioosobowych czy trzyosobowych kolegiach powołanych do działania w imieniu i na rzecz państwa. Byli oni swego rodzaju publicznymi urzędnikami bankowymi. Ciceron zaś widział *mensarii* jako urzędników zasiadających w czteroosobowych kolegiach (*quattuor mensariis*). O tej grupie bankierów publicznych wspominał także Swetoniusz, czy Festus.

Natomiast w źródłach epigraficznych, w większości nagrobnych, odkrytych w Rzymie i w innych miejscach Italii czy w byłych prowincjach zachodnich, mamy jedynie poświadczoną działalność *nummularii* w zakresie badania jakości i wymiany monety. Te operacje miały istotne znaczenie z punktu widzenia państwa.

Zatem więcej różnorodnych informacji źródłowych odnosiło się do bankierów publicznych określanych terminem *nummularii*. Miało to niewątpliwie związek z ich działalnością. Szczególnie w okresie największego rozwoju handlu i operacji finansowych operacje badania jakości monety i jej wymiana były nieodzowne. Ponadto więcej informacji źródłowych znajdujemy o konkurencyjnej działalności *nummularii* względem *argentarii*. Niewątpliwie operacje depozytowo-

-pożyczkowe rodziły więcej problemów prawnych niż badania jakości i wymiana monet.

PUBLIC BANKERS IN ROMAN LAW SOURCES

Summary

The Romans had an extensive terminology for persons who engaged in banking activities; however, only *nummularii* and *mensarii* pursued activities on behalf of the State. Their operations may be regarded as public banking in the broad sense of the term, and were conducted from the 4th century BC until the 3rd century AD. Banking was of key importance in the peak period of growth for Roman trading and financial operations, and this is confirmed in the sources for Roman law.

We do not have any records for the bankers referred to as *nummularii* until the period of classical Roman law, when we get fragmentary references to them in the writings of Roman jurists. There are only two passages on their public activities in the quality control and exchange of coinage; the first is by Sextus Caecilius Africanus, and the second is Ulpian's commentary on the duties of the *praefectus Urbi*. Other references to them in the works of Roman jurists relate to their operations concerning deposits and credit, and as such do not belong to the sphere of public law.

We get more mentions of public bankers in the Roman non-legal literature. *Mensarii*, who performed a certain type of public banking duties, are referred to in Livy's *Ab urbe condita*. Cicero, Suetonius, and Festus also wrote about them. Moreover, Grammaticus treated the term *mensarii* as synonymous with *nummularii*. Presumably the two categories of public bankers were considered to be generally respected individuals. We also have mentions of the *nummularii* in the non-legal literature. In his *Satyricon* Petronius esteemed their skills of assessing the quality of coins; they were also held in high regard by Martial,

Suetonius, and Apuleius. Suetonius wrote of the severe penalties imposed on the *nummularii* by the Emperor Galba.

On the other hand, all we get in the epigraphic sources, mostly tombstone inscriptions from Rome, elsewhere in Italy, and the western provinces, are records of the activities of the *nummularii* for the quality control and exchange of coinage, considered an important duty from the point of view of the State.

In fact the non-legal and epigraphic literature of Rome tells us more about public bankers than do the sources on Roman law. Their work did not give rise to many legal problems, as we may conclude from the fact they are mentioned only in two juridical passages. The assessment of the quality of coins and their exchange, and other banking activities on behalf of the State were sufficiently supervised by Roman administrative officers, so there was no need for jurists to comment on them at length.

Słowa kluczowe: *nummularii*, *mensarii*, prawo rzymskie

Keywords: *nummularii*, *mensarii*, Roman law